

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 21, Sayı/Issue: 39, Yıl/Year: 2019 (Haziran/June)

İNGİLTERE'DE DİN EĞİTİMİNDEN MUAFİYET TARTIŞMALARI

Debates Over Right to Withdraw from Religious Education in England

Abdurrahman HENDEK

Öğretim Görevlisi Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü – Instructor Dr., Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Studies, Sakarya/Turkey

abdurrahmanhendek@sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2832-3445>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 27/11/2018

Kabul Tarihi/Date Accepted: 14/03/2019

Yayın Tarihi/Date Published: 15/06/2019

DOI: <https://doi.org/10.17335/sakaifd.488028>

Atf/Citation: Hendek, Abdurrahman. "İngiltere'de Din Eğitiminden Muafiyet Tartışmaları". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019): 1-27.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

İngiltere'de Din Eğitiminden Muafiyet Tartışmaları*

Öz

İngiltere'de ilk ve ortaöğretim okullarında okutulan zorunlu derslerden biri olan din eğitimi, muafiyet hakkı da olan bir derstir. İsteyen aileler herhangi bir sebep sunmaksızın çocuklarını din eğitimi dersinin tamamından ya da bir kısmından muaf tutabilmektedirler. Ancak bu muafiyet hakkı son dönemlerde tartışılır hale gelmiştir. Ülkemizde de tartışmalı konulardan olan muafiyet hakkının, farklı ülkelerde hangi açılardan tartışıldığını görebilmek için bu makalede İngiltere'deki ilgili tartışmalar ele alınıp değerlendirilecektir. Bu amaçla İngiltere'de son dönemde muafiyet hakkının kaldırılmasını talep edenlerin beyanları, bu konudaki haberler ve din eğitimi hakkında yazılan raporlar incelenmiştir. Yapılan araştırma göstermektedir ki kimi gruplar muafiyet hakkının hemen kaldırılmasını isterken, bir kısmı ise bazı reformların ardından muafiyet hakkının kaldırılmasını istemektedirler. Ancak istenen reformların nasıl ve hangi doğrultuda olacağı konusunda herhangi bir mutabakat bulunmamaktadır. Bunun yanında, İngiltere din eğitimi hakkında son yıllarda yazılan en kapsamlı rapor olan Din Eğitimi Komisyonu raporu muafiyet hakkının korunmasını talep etmiştir. Makale İngiltere'deki muafiyet hakkı tartışmalarının bağlamını ve muafiyet hakkını kaldırmanın pratik, politik ve insan hakları bağlamında mümkün olup olmadığını inceleyerek son bulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, İngiltere, Muafiyet Hakkı, İnsan Hakları.

Debates Over Right to Withdraw from Religious Education in England

Abstract

Religious education which is among mandatory subjects in primary and secondary schools in England, has also the right of withdrawal. Parents can withdraw their children from religious education wholly or partially without giving a reason. However, this right has recently become a matter of debate. As the right of withdrawal is a contentious issue in Turkey, the article explores the debates in England to see how these debates are taken place in other countries. Reports, and news about these debates and recent reports on religious education were analysed. It is found that although some demand the removal immediately, the majority expects some reforms in religious education before the removal. However, there is no consensus on how and to what end religious education should be reformed. Moreover, Religious Education Commission report which is the most extensive report on religious education in recent years opted for the preservation of the right of withdrawal. The article considers the context within which these debates occur in England and whether it is possible to abolish the right of withdrawal from practical, political and human rights' point of view.

[You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

Keywords: Religious Education, England, Right of Withdrawal, Human Rights.

Giriş

Din eğitimi ayrı bir ders olarak birçok Avrupa ülkesinin devlet okullarında okutulmaktadır. Din eğitiminin zorunlu olduğu ülkelerde genelde din eğitiminden muafiyet hakkı da bulunmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi bu konuda “neredeyse bütün [Avrupa Konseyi] üye ülkeleri, din eğitimi dersinden muafiyet için en azından bir yol sunmaktadır” demiştir.¹

* Bu araştırmanın ilk hali 09-11 Kasım 2018 tarihinde gerçekleştirilen 2. Uluslararası Din Eğitimi Kongresinde sözlü olarak sunulmuş ve özet kitabında yayınlanmıştır.

1 ECtHR, “Case of Hasan and Eylem Zengin v. Turkey (Application no. 1448/04)”, erişim: 26.11.2018 <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-82580>. Karar metni-

İngiltere'de din eğitimi derslerinden muafiyet hakkı ilk olarak 1820'li yıllarda -daha devlet okulları kurulmadan- İngiltere Kilisesi (*Church of England*) okullarında uygulanmıştır. İngiltere Kilisesi esaslarına göre mezhepsel bir din eğitiminin yapıldığı bu okullara bazen diğer Protestan gruplarının² çocukları gitmek zorunda kalmıştır. O dönemki Protestan mezhepleri arasındaki çekişmeler nedeniyle, örneğin, bir Metodist'in (*Methodist*) İngiltere Kilisesi esaslarına göre çocuğunu okutması düşünülemez bir durum olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden de 1833 yılıyla birlikte kilise okullarına devlet yardımları verilmeye başlanınca koşulan şartlardan bir tanesi de din derslerinden muafiyet hakkı bulunması olmuştur.³ Nihayet, 1870 yılında devlet okullarının açılması ile birlikte bu hak yasal olarak bütün okullar için geçerli olmuştur. 1870 Eğitim Yasasının 7. maddesi ailelerin çocuklarını -o günkü ismiyle- din öğretiminin (*religious instruction*) ve toplu ibadetten (*religious observance*) muaf tutabileceklerini belirtmiştir. 14. madde ise devlet okullarında mezhebi bir din öğretiminin olmasını yasaklamıştır.⁴ Buradan anlaşıldığı üzere İngiltere'de din eğitimi dersinden muafiyet hakkı aslında Hristiyan mezhepleri, özellikle de Protestan mezhepleri arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde ülkede Katolik ve Yahudi nüfusunun mevcudiyeti de muafiyet hakkı için ayrıca bir sebep olarak zikredilmiştir.⁵

Günümüz İngiltere'sinde de din eğitimi dersi zorunlu dersler arasında yer almakta ve muafiyet hakkı da devam etmektedir. Muafiyetin niteliği ve uygulanması yasalarca belirlenmiştir. Uygulamada olan 1998 Okul Standartları ve Çerçeve Yasasının (*School Standards and Framework Act 1998*) 69, 70 ve 71. Maddeleri bu konu hakkındadır. Bu maddelere göre din eğitimi (*religious education*) ve toplu ibadet (*collective worship*) bütün okullarda olması gerekmektedir. Ancak aileler çocuklarını din eğitimi derslerinden, toplu ibadetten ya da her ikisinden birden muaf tutma hakkına sahiptir. Muafiyet kısmen olabileceği gibi (bir hafta, bir konu gibi) dersin tümünden de olabilmektedir.⁶ Bu

nin Türkçesine şu adresten ulaşılabilir: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-121536&filename=001-121536.pdf>

- 2 Bu dönemde İngiltere Kilisesi dışındaki Protestan gruplara 'Free Churches' (Bağımsız Kiliseler) adı verilmiştir. Kilisenin devletleşmesine karşı çıkan bu gruplarla, İngiltere Kilisesi mensuplarının mücadelesi uzun yıllar İngiltere'deki eğitim ve din eğitimi politikalarının kaderini etkilemiştir. Bk. Priscilla Chadwick, *Shifting Alliances: Church and State in English Education* (London: Cassell, 1997).
- 3 Lois M. R. Loudon, "The Conscience Clause in Religious Education and Collective Worship: Conscientious Objection or Curriculum Choice?", *British Journal of Religious Education* 26/3 (2004).
- 4 U.K. Parliament, *Elementary Education Act 1870 Chapter 75* (London: The Stationery Office, 1870).
- 5 Loudon, "Conscience Clause", 279.
- 6 U.K. Parliament, *School Standards and Framework Act 1998 Chapter 31* (London: The Stationery Office, 1998).

makalede incelen tartışmalar din eğitiminden muafiyet ile ilgili tartışmalardır. Toplu ibadet konusuna makalede değinilmemiştir.

Yasalara göre, on sekiz yaşından küçük öğrenciler ailelerinin isteğiyle, on sekiz yaşından büyükler ise kendi istekleri ile derslerden muaf olma/tutulma hakkına sahiptir. Muafiyet talep edilirken herhangi bir sebep sunulmasına gerek yoktur; ancak dersin tamamından mı yoksa bir kısmından mı muaf tutulmak istenildiğinin bildirilmesi gerekmektedir.⁷ Muaf olan çocuklar için alternatif bir ders bulunmamaktadır. Aileler okullardan kendi inançlarına uygun alternatif bir din eğitimi dersi talep etme hakkına sahiptir; lakin okullar böyle bir din eğitimini sunmak zorunda değildir. Aileler de arzuladıkları din eğitimini başka yerlerde (ibadet yerleri ya da başka okullar gibi) aldırma hakkına sahiptir; fakat bu da muafiyetle gelen bir zorunluluğu ifade etmemektedir.⁸ Kısacası din eğitimi dersinden muaf olan çocukların alternatif bir ders alması zorunlu değildir.

Din eğitiminden muafiyet hakkı zaman zaman tartışma konusu olmuştur. Din eğitimi dersinin herhangi bir dini ya da mezhebi benimseten bir ders olmadığını bu yüzden de muafiyet hakkına gerek olmadığını iddia edenler olmuştur.⁹ Son yıllarda ise bu tartışmalar artış göstermiştir.¹⁰ Din derslerinden muafiyet hakkı ülkemizde de tartışmalı konulardan birisidir. Alevi kökenli ailelerin açtığı davalar uluslararası mahkemelere kadar intikal etmiş, Türkiye bu davalar kapsamında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından iki kez haksız bulunmuştur.¹¹ Bu davalarda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Türkiye'deki din eğitiminin "objektiflik ve çoğulculuk gereksinimlerini karşılamadığı ve [din derslerinde] ailelerin inançlarını koruyacak bir uygulamanın olmadığı" sonucuna varmıştır.¹² Buradaki "uygulamadan" kasıt ise "uygun bir muafiyet hakkının" bulunmamasıdır (paragraf 76 vd.). Bu noktadan hareketle muafiyet hakkı konusundaki tartışmaların başka ülkelerde hangi düzlemde yürüdüğünü öğrenmek şüphesiz ülkemiz açısından faydalı olacaktır.

-
- 7 Robert Long, "Religious Education in Schools (England)", erişim: 31.10.2018 <http://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/CBP-7167#fullreport>; DCSF, *Religious Education in English Schools: Non-Statutory Guidance 2010* (Nottingham: Department for Children, Schools and Families, 2010), 28.
- 8 Commission on Religious Education, "Religion and Worldviews: The Way Forward A National Plan for RE", erişim: 26.11.2018 <https://www.commissiononre.org.uk/wp-content/uploads/2018/09/Final-Report-of-the-Commission-on-RE.pdf>.
- 9 Erken dönem tartışmalar için bk. Ninian Smart, "What is truth in RE?", *Learning for Living* 10/1 (1970).
- 10 Denise Cush, "Policy and Implementation: Local, Regional, National, International, Global", *British Journal of Religious Education* 38/3 (2016): 226.
- 11 ECtHR, "Case of Mansur Yalçın and Others v. Turkey (Application no. 21163/11)", erişim: 26.11.2018 <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx?i=003-4868983-5948734>; ECtHR, "Case of Hasan and Eylem Zengin v. Turkey".
- 12 ECtHR, "Case of Hasan and Eylem Zengin v. Turkey", 84.

Makalede öncelikle din eğitimi bağlamında İngiltere okul sistemi hakkında genel bilgilere yer verilecektir. Sonrasında ise son yıllarda yapılan muafiyet tartışmaları incelenecektir. Buradaki son yıllardan kasıt 2014 sonrası tartışmalardır. Bunun muhtemel sebepleri yine makalede incelenmiştir. Muafiyet hakkının hangi sıklıkla ve kimler tarafından kullanıldığına da değinilmiş, muafiyet hakkını kaldırmanın pratik, politik ve insan hakları açılarından mümkün olup olmadığı incelenmiştir.

1. İngiltere Okul Sistemi

Muafiyet tartışmalarını incelemeye başlamadan önce ülkedeki okul sistemini kısaca tanımak faydalı olacaktır. Bu gereksinimi ortaya çıkaran durum ise İngiltere'de uygulanan çoklu okul sistemidir. Bu sistem nedeniyle devlet okullarında bile çok farklı din eğitimi modelleri bulmak mümkündür. Bu durum da doğrudan muafiyet tartışmalarını etkilemekte, daha kapsamlı farklı tartışmalara zemin oluşturmaktadır.

Din eğitimi açısından İngiltere devlet okullarını ikiye ayırmak mümkündür: (a) din eğitimi dersi için yerel müfredatı takip etmek zorunda olan okullar; (b) din eğitimi dersi için yerel müfredatı takip etmeyen okullar. İngiltere'de din eğitimi dersinin ulusal bir müfredatı bulunmamaktadır; onun yerine müfredat yerel otoriteler bünyesinde hazırlanmaktadır.¹³ İngiltere'de halihazırda 174 yerel eğitim otoritesi olduğu hesaba katılırsa, ülkede resmi olarak 174 farklı din eğitimi müfredatı bulunmaktadır.¹⁴ Yerel müfredatı hazırlayan kurulun dört komitesi bulunmaktadır ve bunların ikisi dini gruplardır: (a) İngiltere Kilisesi ve (b) diğer mezhepler ve dinler. Her komitenin çıkacak olan müfredatı veto etme hakkı olduğu hesaba katılırsa, müfredat hazırlamada din temsilcilerinin, özellikle de İngiltere Kilisesinin önemli bir gücü olduğu iddia edilebilir.

Bu kurullar, din eğitimi müfredatını hazırlarken 1988 Eğitim Reformu Kanunu'nun 8. Maddesinde belirtilmiş olan prensiplere uymak zorundadırlar. Yasaya göre hazırlanan müfredat "Büyük Britanya'nın dini geleneklerinin genel olarak Hristiyanlık olduğunu yansıtmaması, aynı zamanda ülkede temsil edilen diğer dinlerin öğretisi ve pratiklerinin dikkate alınması" gerekmektedir.¹⁵ Robert Jackson'a göre bu madde gereği İngiltere'deki din eğitimi çok-dinli ve

13 Recep Kaymakcan, *Günümüz İngiltere'sinde Din Eğitimi* (İstanbul: DEM, 2004).

14 Commission on Religion and Belief in British Public Life, *Living with Difference: Community, Diversity and the Common Good* (Cambridge: The Woolf Institute, 2015), 133.

15 U.K. Parliament, *Education Reform Act 1988 Chapter 40* (London: The Stationery Office, 1988). Orijinal hali "shall reflect the fact that the religious traditions in Great Britain are in the main Christian whilst taking account of the teaching and practices of the other principal religions represented in Great Britain".

herhangi bir dini benimsetmeyi amaçlamayan bir ders haline gelmiştir¹⁶. Ancak gerek müfredatların kalitesi gerekse yukarıda bahsi geçen maddeyi nasıl yorumladıkları yerel müfredattan yerel müfredata değişebilmektedir.¹⁷

Bunun yanı sıra ülkede din eğitimi yerel müfredatını takip etmek zorunda olmayan okullar bulunmaktadır. Gönüllü-Yardım Edilen (*Voluntary-Aided*) okullar olarak bilinen ve çoğunluğunu Katolik okulların oluşturduğu aralarında az da olsa Müslüman okulların da bulunduğu dini okullar din eğitimi ders müfredatlarını kendileri hazırlamaktadır. Bunun yanında ayrıca 2010 yılından itibaren kurulmaya başlanan Bağımsız Okullar (*Free Schools*) olarak adlandırılan okullar da yerel müfredatı takip etmek zorunda değildir ve bu okulların “dini” karakter ve hüviyette olanları kendi dini inançlarına göre din eğitimi verebilmektedir.¹⁸

Kısacası çoklu eğitim yapısı nedeniyle İngiltere’de devlet okullarında farklı din eğitimi modelleri bulmak mümkündür. Bu çeşitlilik hiç şüphesiz din dersinden muafiyet tartışmalarını da etkilemektedir. Mesela muafiyet hakkı bütün okullar için mi kalkacak, yoksa sadece yerel müfredatı takip eden okullar için mi kalkacak? Ayrıca, dini okullar için herhangi bir düzenleme yapılacak mı, yerel müfredat kaldırılıp yerine ulusal müfredat getirilecek mi, müfredat hazırlamada dini grupların gücü azaltılacak mı vb. sorular muafiyet tartışmaları ile -aşağıda detaylı bir şekilde inceleneceği üzere- yakından alakalıdır.

2. 2014 Sonrası İngiltere’de Muafiyet Tartışmaları

İngiltere’de din eğitiminden muafiyet tartışmaları son dönemde özellikle iki kanal üzerinden yürümektedir. Bunlardan ilki medyadır. Bazı dini ve sivil hüviyetteki kurum ve kuruluşlar bu konudaki görüşlerini medya üzerinden paylaşmakta, muafiyet hakkından duydukları memnuniyetsizliği yazılı veya sözlü bir şekilde dile getirmektedirler. Bu tartışmaları takip edebilmek adına bu kurum ve kuruluşların web siteleri, bunun yanı sıra onların görüşlerine yer veren, haberleştiren web siteleri taranmıştır. Bunun yanında son yıllarda bazı kurumlar ve akademisyenler din eğitimi raporları yayımlamışlar, burada muafiyet hususunu ele almışlardır. Bu raporlar da çalışma kapsamında incelenmiştir.

16 Robert Jackson, “Religious Education in England: The Story to 2013”, *Pedagogiek* 33/2 (2013): 125.

17 Ofsted, *Religious Education: Realising the Potential* (Manchester: Ofsted, 2013).

18 Long, “Religious Education”; Robert Long - Paul Bolton, “Faith Schools in England: FAQs”, erişim: 25.02.2019 <http://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/SN06972#fullreport>.

Bu bölümde muafiyet ile ilgili tartışmalar üç alt başlıkta incelenecektir. Her başlık altında din eğitiminin farklı paydaşlarının konu üzerindeki görüşleri verilecektir. Bu paydaşlar: eğitim sendikaları, dini ve seküler gruplar ve din eğitimi raporları yayınlayan akademisyen ve sivil toplum kuruluşlarıdır. Bu üç grubun seçilmesinin nedeni son dönemlerde muafiyet konusunda görüş bildirmiş olmalarıdır.

2.1. Eğitim Sendikaları

İngiltere eğitim sisteminin çoklu yapısı eğitim sendikalarına da yansımış durumdadır. Bazı sendikalar eğitim ile ilgili her çalışanı kabul ederken, bazıları sadece bazı derslerin öğretmenlerini kabul etmekte (örneğin Din Eğitimi Öğretmenleri Ulusal Birliği), ve yine bazıları sadece okul yöneticilerini kabul etmektedir. Sadece okul yöneticilerini kabul eden sendikalardan bir tanesi de Okul Müdürleri Ulusal Birliği (*National Association of Head Teachers*) sendikasıdır. 29 binden fazla üyesi olan Sendika ilkökul yöneticilerinin yüzde 85'ini, orta okul yöneticilerinin ise yüzde 40'ını temsil etmektedir.¹⁹

Sendikanın 2016 yılında gerçekleştirdiği yıllık toplantısında muafiyet konusu da gündeme gelmiştir. Bu toplantıda muafiyet hakkının kaldırılması için kampanya yapılması üyeler tarafından oy birliği ile kabul edilmiştir.²⁰ Sendikanın 2016'daki toplantısında konuşan bir müdür din eğitimi çocukları “farklılıkları istismar eden[lerden] (... ve) radikallerden koruyan” dolayısıyla bir nevi kalkan görevi icra eden önemli bir ders olarak tanımlamıştır. Yine bu toplantıda, dersten muaf olan çocuklara “Britanya değerlerinin” tam olarak öğretilmediği tezine vurgu yapılmıştır.²¹ “Britanya değerleri” okullarda öğretilmesi zorunlu olan değerlerdir. İlk olarak 2014 yılında tavsiye edilen, 2015 yılında da zorunlu kılınan bu değerler din eğitimi dersinden muafiyet tartışmalarını da arttırmıştır. Sendikaya göre aileleri tarafından dersten muaf tutulan çocuklara bu değerleri tam olarak öğretmemeye tehlikesi vardır.

Sendika muafiyet konusu hakkında görüşlerini bu toplantı sonrası da devam ettirmiştir. Sendikanın üst düzey politika danışmanlarından olan Sarah

19 BBC, “National Association of Head Teachers joins TUC”, erişim: 20.02.2019 <https://www.bbc.com/news/education-29757260>.

20 National Association of Head Teachers, “Parents Should Not Have the Right to Remove Children from Religious Education, Say School Leaders”, erişim: 21.02.2019 <https://www.naht.org.uk/news-and-opinion/press-room/parents-should-not-have-the-right-to-remove-children-from-religious-education-say-school-leaders/>.

21 Javier Espinoza, “Head Teachers Argue Parents Should Be Stripped of Right to Take Children Out of Religious Education”, erişim: 26.11.2018 <http://www.telegraph.co.uk/education/2016/05/01/head-teachers-to-argue-parents-should-be-stripped-of-right-to-ta/>.

Hannafin 2019 yılında yazdığı bir yazısına “çocuklar din eğitimini pas geçememeli” başlığını koymuştur.²² Sendika muafiyet hakkının kaldırılmasını talep etmeyen Din Eğitimi Komisyonu raporunu²³ da “hayal kırıklığı” olarak nitelmiştir.²⁴

Okul Müdürleri Ulusal Birliği sendikası 2018 yılında Din Eğitimi Öğretmenleri Ulusal Birliği sendikası ile birlikte “Din eğitiminden muafiyetle başa çıkma” isimli bir kılavuz yayınlamıştır. Kılavuza göre muafiyet hakkı din eğitimi Hristiyan eğitimi olduğu dönemde konmuş bir hak; ancak şu an din eğitimi “çok farklıdır” ve “kimsenin dinini değiştirmeye çalışmamaktadır”.²⁵

Okul Müdürleri Ulusal Birliği muafiyet hakkı kaldırılmadan önce herhangi bir ön reform koşulu belirtmemiştir. Buna göre din eğitimi dersleri şu haliyle muafiyet hakkı gerektirmeyen derslerdir. Her ne kadar sendika muafiyet hakkının bütün okullar için mi yoksa yerel müfredatı takip eden okullar için mi kaldırılması gerektiğini açıkça belirtmemiş olsa da; hazırlanan rehberden, kastın yerel müfredatı takip eden okullar olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü din eğitiminin herkes için bir ders olduğu anlatılırken yerel müfredatların uyum zorunda olduğu yasalara vurgu yapılmıştır.²⁶

Muafiyet hakkı kaldırılmasını direk talep eden başka bir sendika bulunmamaktadır. Burada sadece din eğitimi öğretmenlerini kabul eden Din Eğitimi Öğretmenleri Ulusal Birliği (*National Association of Teachers of Religious Education*) sendikasının görüşü önemlidir. Sendika, Okul Müdürleri Ulusal Birliği ile birlikte yukarıda bahsedilen kılavuzu hazırlamıştır. Bu anlamda Din Eğitimi Öğretmenleri Ulusal Birliği'nin de yerel müfredatı takip eden okullar için muafiyet hakkına gerek olmadığı görüşünde olduğu iddia edilebilir.²⁷ Ancak Sendika, Din Eğitimi Komisyonunun muafiyet hakkının kaldırılmaması ama yasal olarak açıklığa kavuşturulması yönündeki görüşünü “mutlulukla” karşıladığını belirtmiştir.²⁸

22 Sarah Hannafin, “Children Shouldn’t Be Able to Skip RE”, erişim: 21.02.2019 <https://schoolweek.co.uk/children-shouldnt-be-able-to-skip-re/>.

23 Commission on Religious Education, “Religion and Worldviews”.

24 National Association of Head Teachers, “School Leaders Respond to Recommended Changes to Religious Education”, erişim: 21.02.2019 <https://www.naht.org.uk/news-and-opinion/press-room/naht-responds-to-recommended-changes-to-religious-education/>.

25 National Association of Teachers of Religious Education - National Association of Head Teachers, “Guidance: Dealing with Withdrawal from RE”, erişim: 21.02.2019 https://www.natre.org.uk/uploads/Free%20Resources/18-15676_NAHT%20RE%20withdrawal%20document_final.pdf.

26 National Association of Teachers of Religious Education - National Association of Head Teachers, “Guidance”.

27 National Association of Teachers of Religious Education - National Association of Head Teachers, “Guidance”.

28 National Association of Teachers of Religious Education, “Extended NATRE Response to the Commission Report”, erişim: 21.02.2019 <https://www.natre.org.uk/news/latest-news/extended-natre-response-to-the-commission-report/>.

2.2. Dini ve Seküler Gruplar

İngiltere'nin mevcut dini yapısı incelendiğinde ülkedeki en büyük bünyeye sahip dini grubun Hristiyanlar olduğu görülmektedir. İkinci büyük grup ise kendini “dini olmayan” (*no religion*) olarak tanımlayanların oluşturduğu gruptur. Üçüncü en büyük grup ise Müslümanlardır.²⁹ Bu alt başlıkta bu üç gruba dahil olan dini ve seküler grupların muafiyet konusundaki görüşlerine yer verilecektir.

Bu gruplar arasında başı çeken en önemli aktör İngiltere Kilisesi'dir. İngiltere Kilisesi 4700 okuluyla ve din eğitimi yerel müfredatını hazırlayan konferanstaki dört komiteden biri olarak en önemli din eğitimi paydaşlarından bir tanesidir. Din eğitimi derslerinden muafiyet hakkı ilk olarak İngiltere Kilisesi okullarında uygulanmıştır. İngiltere Kilisesi okulları ise bu hakka her zaman olumlu yaklaşmamıştır. Nitekim örneğin 1850'li yıllarda bazı İngiltere Kilisesi okulları bu hakkı vermek istemediği için bazı yaptırımlara muhatap olmuş, devlet yardımlarından mahrum bırakılmışlardır.³⁰ Bugüne gelindiğinde ise İngiltere Kilisesi'ndeki hakim görüş din eğitiminden muafiyet hakkının kaldırılmasıdır.

Kiliseye göre din eğitimi “seçimlik”, yani seçmeli, tercih meselesi olamayacak kadar büyük bir öneme haiz bir derstir; her çocuk din eğitimi dersini okumalıdır.³¹ Yine Kilise, din eğitiminin diğer derslerle birlikte, çocuğun “ruhsal, ahlaki, toplumsal ve kültürel gelişimine (...) aşırılıkla mücadele ve toplumsal uyuma” katkı sunduğunu iddia etmektedir. Her ne kadar Kiliseye göre bunlar din eğitiminin esas amaçlarını ifade etmese de din eğitiminin bu yönüyle de önemli bir fonksiyonu icra etmekte, büyük bir toplumsal fayda sağlamaktadır.³²

Kiliseye göre bugün okullardaki din eğitimi dersleri herhangi bir dini benimsetmeye çalışan dersler değildir. Ancak “muafiyet hakkının” varlığı bu derslerin bir dini benimsetmeye çalışan (*confessional*) dersler olduğu önyargısını güçlendirmektedir. Ayrıca, Kiliseye göre bu hak “kin ve düşmanlığı yaymak isteyenler” tarafından suistimal edilmektedir.³³

Bu sebeplerden ötürü, İngiltere Kilisesi din eğitiminden muafiyet hakkının kaldırılmasını destekleyeceğini belirtmiştir. Ancak Okul Müdürleri Ulusal Birliği'nin aksine, İngiltere Kilisesi muafiyet hakkının kaldırılması için ön şart

29 Office for National Statistics, “Religion in England and Wales 2011”, erişim: 25.02.2019 <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/culturalidentity/religion/articles/religioninenglandandwales2011/2012-12-11>.

30 Loudon, “Conscience Clause”. 279.

31 Derek Holloway, “Not just an optional extra –RE that prepares children for life in the 21st Century”, erişim: 05.11.2018 <https://www.facebook.com/notes/church-of-england/not-just-an-optional-extra-re-that-prepares-children-for-life-in-the-21st-centur/10154801665363143/>.

32 Holloway, “Not just an optional extra”.

33 Holloway, “Not just an optional extra”.

sunmuştur. Bu ön şart ise bütün okulların uymak zorunda olacağı bir “Ulusal Din Eğitimi Hak Bildirisi” yayınlanmasıdır. Müfredat ya da ders programı olmayan bu bildiri sadece genel olarak din eğitimi derslerinde nelerin olması gerektiğini belirlemeli, müfredat ve ders içeriklerini hazırlamayı okullara bırakmalıdır.³⁴ Kilise bu konuda bir örnek metinde hazırlamıştır. Buna göre bildiride şu hususlar yer almalıdır:

(A) Çocuklar Hristiyanlığı bilmeli ve anlamalıdır çünkü Hristiyanlık dünyada binlerce insanın hayatını etkilemekte ve İngiltere kültürünü en çok etkileyen din durumundadır. (B) Çocuklar diğer önemli dinleri ve din-dışı görüşleri bilmesi gerekmektedir. (C) Din eğitimi çocukların ruhsal gelişmelerine katkıda bulunmalı, çocukların kendi inanç ve değerlerini zenginleştirmelidir.³⁵

Kilisenin muafiyet konusu ile ilgili yaptığı açıklamalardan -ön şart yerine getirildiği takdirde- bu hakkın tamamen kaldırılmasına taraftar olduğu sonucu anlaşılmaktadır. Muafiyet hakkının kaldırılmasına taraftar olan ancak kaldırılması için ön şartlar sunan diğer bir din eğitimi paydaşı ise seküler gruplardır.

İngiltere’de dini olmayanlar (*no religion*) Hristiyanlıktan sonraki en büyük gruptur.³⁶ Ancak bu grubun oldukça heterojen olduğu, hepsinin ateist olarak değerlendirilemeyeceği, birçoğunun belli bir inanca sahip olduğu ancak kendilerini kurumsal bir dine ait hissetmedikleri bazı araştırmalarda vurgulanmıştır.³⁷ İngiltere’de din dışı grupları temsil eden bazı kuruluşlar bulunmaktadır. Bunlardan özellikle hümanist ve ateistleri temsil eden iki önemli kuruluş bulunmaktadır: Britanya Hümanist Birliği (*British Humanist Association*) ve Ulusal Seküler Topuluğu (*National Secular Society*).

Britanya Hümanist Birliği prensip olarak muafiyet hakkına karşı olduğunu belirtmiştir.³⁸ Birliğe göre yerel müfredatı takip eden okullarda din eğitimi “yasal olarak ‘eğitimsel’ ve ‘tarafsız’ olmalıdır”, ancak bu pratikte her zaman böyle uygulanmamaktadır.³⁹ Britanya Hümanist Birliği’ne göre din eğitimi çok önemli bir derstir ve eğer okulda “eğitimsel” ve “tarafsız” olarak okutulmakta ise, “dersten muaf olmak için herhangi bir sebep bulunmamaktadır”.⁴⁰ Ancak Birliğe göre devletin kiliselere verdiği imtiyazlar sebebiyle

34 Holloway, “Not just an optional extra”.

35 Holloway, “Not just an optional extra”.

36 Office for National Statistics, “Religion in England and Wales 2011”.

37 Mathew Guest v.dğr., “Christianity: Loss of Monopoly”, *Religion and Change in Modern Britain*, ed. Linda Woodhead - Rebecca Catto (Abingdon: Routledge, 2012).

38 British Humanist Association, “Religion in Schools: A Guide for Non-Religious Parents and Young People in England and Wales”, erişim: 06.11.2018 <https://humanism.org.uk/wp-content/uploads/2017-04-19-BHA-guide-for-non-religious-parents.pdf>.

39 British Humanist Association, “Religion in Schools”.

40 British Humanist Association, “Religion in Schools”.

kilise okullarında din eğitimi “tarafı” ve belli bir dini/mezhebi benimsetme amaçlıdır, bu sebeple de bu okullarda muafiyet hakkı korunmalıdır.⁴¹

İngiltere Kilisesi'nin aksine Britanya Hümanist Birliği kiliselerin “tarafsız” bir din eğitimi yapmalarının imkânsız olduğunu iddia etmiştir. Bu yüzden de Birliğe göre, kilise ve normal okullarda tarafsız ve eğitimsel din eğitimi verilmesi için gerekli yapısal reformlar yapılmadığı sürece muafiyet hakkı da kaldırılmamalıdır.⁴²

Ulusal Seküler Topluluğu ise din eğitimi konusunda Britanya Hümanist Birliği'nden daha eleştirel görüşlere sahip bulunmaktadır. Topluluğa göre din eğitimi sadece dini okullarda değil, ulusal müfredatı takip eden okullarda da problemlidir. Topluluğa göre “din eğitimi ülkede yerel müfredatlar nedeniyle farklı şekillerde ve genel olarak doktriner [*confessional*] olarak öğretilmeye devam ettiği sürece” muafiyet hakkının da korunması gerekmektedir. Ancak Topluluğa göre, gerekli reformlar yapılarak din eğitimi “gerçekten tarafsız, objektif ve dengeli bir akademik ders haline gelirse, o zaman muafiyet hakkı gözden geçirilebilir”.⁴³ Bu ise yerel müfredatların kaldırılması, dini okulların kaldırılması, ulusal müfredat hazırlarken dini gruplara ağırlık verilmemesi gibi düzenlemeleri gerektirmektedir.⁴⁴

İngiltere'de Müslümanları temsil eden birçok kuruluş bulunmaktadır. Bunlardan 500 civarı Müslüman kuruluşu bünyesinde barındıran Britanya Müslüman Konseyi (*Muslim Council of Britain*) ülkedeki en büyük Müslüman kuruluşlardan birisidir. Konsey son dönemdeki muafiyet tartışmaları ile ilgili kamuoyuna herhangi bir görüş bildirmemiştir. Ancak Konsey'in önceki yayınlarından muafiyet hakkının korunmasını savunduğu not edilebilir. Konsey'e göre okullar Müslüman ailelerin muafiyet taleplerine saygı göstermeli ve gerektiğinde ailenin isteğine uygun alternatif din eğitimi sağlamalıdır.⁴⁵

41 British Humanist Association, “Religion in Schools”.

42 Freddie Whittaker, “Heads Back CoFE Call to Ban Parents Withdrawing Children from RE”, erişim: 06.11.2018 <https://schoolsweek.co.uk/heads-back-cofe-call-to-ban-parents-withdrawing-children-from-re/>.

43 National Secular Society, “Pupils Should Have the Same Entitlement to Religion and Belief Education - NSS tells RE Commission”, erişim: 26.11.2018 <http://www.secularism.org.uk/news/2017/02/pupils-should-have-the-same-entitlement-to-religion-and-belief-education---nss-tells-re-commission>.

44 National Secular Society, “Religious Education”, erişim: 26.11.2018 <http://www.secularism.org.uk/uploads/religious-education-briefing-paper.pdf>; National Secular Society, “Pupils Should Have the Same Entitlement to Religion and Belief Education - NSS tells RE Commission”; National Secular Society, “Religious Education Must be Reformed before Ending Parental Opt-out”, erişim: 26.11.2018 <http://www.secularism.org.uk/news/2016/05/nss--religious-education-must-be-reformed-before-ending-parental-opt-out>.

45 Muslim Council of Britain, *Towards Greater Understanding: Meeting the Needs of Muslim Pupils in State Schools* (London: Muslim Council of Britain, 2007), 42-43.

2.3. Din Eğitimi Raporları

İngiltere'de son dönemde akademisyenler, kurum ve kuruluşlar tarafından din eğitimi raporları yayınlanmıştır. ⁴⁶ Ortak özellikleri din eğitimi reformu olan bu raporlar din eğitiminin farklı boyutlarına değinmişler, bir kısmı da muafiyet konusundan bahsetmişlerdir.

Bu raporların sonuncusu ve en kapsamlısı Din Eğitimi Komisyonunun (*Commission on Religious Education*) raporudur. Komisyon, İngiltere ve Galler Din Eğitimi Konseyi (*Religious Education Council of England and Wales*) tarafından 2016 yılında kurulmuş ve Konseyden bağımsız olarak çalışacağı belirtilmiştir. ⁴⁷ Din eğitimi ile ilgilenen kurum ve kuruluşların üye olabildikleri Din Eğitimi Konseyinin 60'dan fazla üyesi bulunmaktadır. Üyeleri arasında dini ve seküler kurumlar, sendikalar ve sivil toplum örgütleri bulunmaktadır. ⁴⁸ Konseyin din eğitimi hakkında bağımsız bir rapor yazması için kurduğu Komisyonun üyeleri de din eğitiminin farklı paydaşlarından oluşmaktadır. 2 yıllık bir çalışmanın sonucunda hazırlanan rapor için kapsamlı bir istişare süreci gerçekleşmiştir. ⁴⁹

Din Eğitimi Komisyonu 2017 yılında yayınladığı ara raporunda muafiyet konusundan da bahsetmiş, bu konu üzerinde daha fazla bilgi ve görüş toplanması gerektiğini belirtmiştir. ⁵⁰ 2018 yılında yayınlanan nihai raporda ise muafiyet hakkı üzerinde uzunca durulmuştur. ⁵¹ Rapora göre görüşme yapılan din eğitimi paydaşlarının çoğu muafiyet hakkının kaldırılmasını istemektedir; ancak Komisyon "istemeyerek" (*reluctantly*) de olsa muafiyet hakkının

-
- 46 Charles Clarke - Linda Woodhead, "A New Settlement Revised: Religion and Belief in Schools", erişim: 28.11.2018 <http://faithdebates.org.uk/wp-content/uploads/2018/07/Clarke-Woodhead-A-New-Settlement-Revised.pdf>; Charles Clarke - Linda Woodhead, "A New Settlement: Religion and Belief in Schools", erişim: 26.11.2018 <http://faithdebates.org.uk/wp-content/uploads/2015/06/A-New-Settlement-for-Religion-and-Belief-in-schools.pdf>; Commission on Religion and Belief in British Public Life, *Living with Difference*; Commission on Religious Education, "Religion and Worldviews"; Commission on Religious Education, "Interim Report: Religious Education for All", erişim: 03.11.2018 <http://www.commissiononre.org.uk/wp-content/uploads/2017/09/Commission-on-Religious-Education-Interim-Report-2017.pdf>; Adam Dinham - Martha Shaw, "RE for REal: The Future of Teaching and Learning about Religion and Belief", erişim: 31.10.2018 <https://www.gold.ac.uk/media/documents-by-section/departments/research-centres-and-units/research-units/faiths-and-civil-society/REforREal-web-b.pdf>.
- 47 Trevor Cooling, "Commission on Religious Education", erişim: 21.02.2019 2016, <http://religiouseducationcouncil.org.uk/about/chairs-blog/2016-11-03/commission-on-religious-education>.
- 48 Religious Education Council of England and Wales, "Our Members", erişim: 21.02.2019 <https://www.religiouseducationcouncil.org.uk/about/our-members/>.
- 49 Rapor hazırlanırken kimlerle görüşüldüğü raporun sonunda 15 sayfalık bir liste halinde verilmiştir: Commission on Religious Education, "Religion and Worldviews", 82-97.
- 50 Commission on Religious Education, "Interim Report", 14.
- 51 Commission on Religious Education, "Religion and Worldviews", 63-68.

korunmasını istemiştir. Sebep olarak ise şunu belirtmiştir: “Okulların kendi müfredatlarını hazırlama özgürlüğü göz önüne alındığında, ülke genelindeki her okul müfredatının muafiyet hakkını kaldırmayı gerekli kılacak şekilde yeterince 'objektif, eleştirel ve çoğulcu' olacaklarını garanti edememekteyiz, özellikle de bu konudaki birçok itiraz başarılı olurken.”⁵²

Komisyunun “özellikle de bu konudaki birçok itiraz başarılı olurken” diye kastettiği muafiyet hakkı olmayan ülkelerin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde (AİHM) haksız bulunmalarıdır. Komisyon AİHM kararlarından, din eğitiminin “objektif, eleştirel ve çoğulcu” olduğuna herkesi ikna etmenin ne kadar zor olduğu sonucunu çıkarmıştır.⁵³ Komisyon bunun üzerine bir de ülkedeki okul çeşitliliğini hesaba kattığında muafiyet hakkını korumanın “istemeyerek” de olsa gerekli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Komisyonun “istemeyerek” demesinin sebebi ise din eğitiminin muaf olunamayacak kadar önemli bir ders olması, bu hakkın bazı ailelerce suistimal edilmesi ve hakkın uygulanmasının hukuki yönden çok açık olmamasıdır. Bunun için Komisyon muafiyet hakkının yasal olarak açıklığa kavuşturulmasını istemiştir.⁵⁴

Ancak muafiyet hakkının kaldırılmasını talep eden din eğitimi raporları da bulunmaktadır.⁵⁵ Bu raporlardan bir tanesi Hristiyan, Yahudi ve Müslüman ilişkileri üzerine akademik çalışmalar için kurulmuş Woolf Enstitüsü tarafından oluşturulan bir komisyon tarafından yazılmıştır. İkinci rapor ise eski eğitim bakanı Charles Clarke ve din sosyoloğu Linda Woodhead tarafından yazılmıştır. Her iki raporda muafiyet hakkının kaldırılmasını talep edilmiş ancak öncelikle bazı reformların hayata geçirilmesini istenmiştir. Bunlar arasında yerel müfredatların kaldırılıp, ulusal müfredata geçilmesi, bütün okullarında bu müfredatı takip etmesi, dersin adının değiştirilmesi, din dışı görüşlere resmi olarak din eğitiminde yer verilmesi gibi değişiklikler bulunmaktadır.⁵⁶

3. Muafiyet Tartışmalarının Değerlendirilmesi

Bu bölümde muafiyet hakkının kaldırılması ile ilgili tartışmalar farklı açılardan değerlendirilecektir. İlk olarak bu hakkın kullanılma yaygınlığı ve hangi

52 Commission on Religious Education, “Religion and Worldviews”, 67.

53 Commission on Religious Education, “Religion and Worldviews”, 66.

54 Commission on Religious Education, “Religion and Worldviews”, 68.

55 Clarke - Woodhead, “A New Settlement Revised”; Commission on Religion and Belief in British Public Life, *Living with Difference*.

56 Clarke - Woodhead, “A New Settlement Revised”; Clarke - Woodhead, “A New Settlement”; Commission on Religion and Belief in British Public Life, *Living with Difference*; British Humanist Association, “Our Education Policy”, erişim: 10.10.2018 <https://humanism.org.uk/education/education-policy/>.

gruplar tarafından kullanıldığı incelenecek, devamında muafiyet tartışmalarını ortaya çıkaran sebepler irdelenecek ve son olarak muafiyet hakkını kaldırmanın siyasi ve İnsan Hakları bağlamında mümkünlüğü tartışılacaktır.

3.1. Muafiyet Hakkı Kullanımının Yaygınlığı

Muafiyet hakkının hangi sıklıkla kullanıldığı ile ilgili ulusal bir veri bulunmamaktadır.⁵⁷ Elde olan veriler ise sınırlı sayıdaki okul ile yapılan görüşmeler sonucu elde edilmiştir. Okul Müdürleri Ulusal Birliği ve Din Eğitimi Öğretmenleri Ulusal Birliğinin ortaklaşa yayınladıkları kılavuzda görüşülen okulların sadece yüzde 16'sında din eğitiminden muaf olan öğrenci olduğu tespit edilmiştir.⁵⁸ Din Eğitimi Komisyonu ise akademisyen David Lundie tarafından yapılan çalışmayı baz almıştır. David Lundie 2018 yılında yaptığı ve 312 okulun dönüş yaptığı çalışmasında din eğitimi derslerinden ve toplu ibadetten kaç tane öğrencinin muaf olduğunu tespit etmeye çalışmıştır. Buna göre, araştırmaya katılan okulların yüzde 61'inde muafiyet hakkı kullanan yoktur; yüzde 32'sinde ise 3 ya da daha az çocuk muaftr.⁵⁹ Lundie'nin araştırmasında okullarda din eğitiminden ve/veya "toplulu ibadetten" muaf olan var mı diye sorulduğu hesaba katılırsa, aslında din eğitiminden muafiyetin bu kadar bile olmadığı ortaya çıkmaktadır. 2018 yılında yapılan ve sadece bir yerel otoritedeki okulları kapsayan bir çalışmada ise 49 okulda toplam 9 öğrencinin din eğitiminden muaf olduğu ortaya çıkmıştır.⁶⁰

Bu verilerden muafiyet hakkı kullanımının çok fazla yaygın olmadığı sonucu çıkarılabilir. Ancak örneğin Okul Müdürleri Ulusal Birliği muaf olanların sayısında her geçen yıl artış olduğunu iddia etmiştir ve bu rakamları alarm verici bulmuştur.⁶¹

3.2. Muafiyet Hakkını Kullanan Gruplar

Muafiyet hakkının hangi gruplar tarafından kullanıldığı konusunda da ulusal bir veri yoktur. Ancak yukarıda bahsedilen çalışmalarda bu konuda veriler bulunmaktadır. David Lundie'nin çalışmasına göre muaf olanların yüzde 49'u dini görüşleri nedeniyle derslerden muaf olmuşlardır. Burada kast edilen gruplar ise genelde Yehova Şahitleri (*Jehovah's Witnesses*) ve Seçkin Kardeşlik (*Exclusive Brethren*) gibi Hristiyan gruplarıdır. Bu grupların özde karşı olduğu

57 Commission on Religious Education, "Religion and Worldviews", 67.

58 National Association of Teachers of Religious Education - National Association of Head Teachers, "Guidance", 1.

59 David Lundie, "Religious Education and the Right of Withdrawal", erişim: 26.11.2018 <https://davidlundie.files.wordpress.com/2018/04/report-on-re-opt-out-wcover.pdf>.

60 Paul Smalley, "Withdrawal from RE and Collective Worship in one English LA", erişim: 26.11.2018 <http://www.nasacre.org.uk/file/nasacre/1-147-withdrawal-from-re-and-collective-worship-in-one-english-la.pdf>.

61 National Association of Teachers of Religious Education - National Association of Head Teachers, "Guidance", 1.

hususun dinin devlet tarafından öğretilmesi olduğu hesaba katılırsa, din eğitimi ile ilgili ne kadar reform yapılırsa yapılsın bu grupların yine de devletin verdiği din eğitimi dersinden muaf olmak isteyecekleri açıktır. Muafiyet hakkının kalkması durumunda ise bu grupların başvuracağı ilk yerin mahkemeler olacağını tahmin etmek zor değildir.⁶² Özellikle Yehova Şahitleri'nin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine en çok dava götüren dini grup olduğu hesaba katılırsa⁶³ bu davaların yerelde kalmayacağı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine kadar uzanacağı da muhtemeldir. Bu anlamda muafiyet hakkının kaldırılmasının İngiltere açısından hukuki sonuçları olacaktır.

David Lundie'nin çalışmasına göre bazı Müslüman ve Yahudiler de bu hakkı kullanmaktadır. Muhtemelen bunun için Britanya Müslüman Konseyi muafiyet hakkının kaldırılması konusunda olumlu bir görüş bildirmemiştir. Yine aynı çalışmaya göre bu hakkı kullananların yüzde 20'si seküler görüşleri nedeniyle bu hakkı kullanmışlardır. Muhtemelen bunun için de Britanya Hümanist Birliği gibi seküler gruplar din eğitiminin şu haliyle muafiyet hakkına sahip olması gerektiği görüşünü benimsemişlerdir.

3.3. Muafiyet Tartışmalarının Arka Planı

Muafiyet tartışmalarının 2014 sonrası dönemde artmış olduğu gözlemlenmektedir. Bu dönemde ilk olarak Clarke ve Woodhead'in raporu muafiyetin kaldırılmasını talep etmiş⁶⁴ daha sonra ise Okul Müdürleri Ulusal Birliği, İngiltere Kilisesi ve diğer kurumlar muafiyet tartışmalarına katılmışlardır. Muafiyet tartışmalarının son dönemde artması ile İngiltere'de artan terör tehdidi, bazı Müslümanların devlet okullarını ele geçirme çabasında oldukları ile ilgili iddiaların gündeme gelmesi ve bunların sonucunda bütün okulların "Britanya değerlerini" öğretmelerinin yasallaşması arasında önemli paralellik görülmektedir.

2014'te imzasız bir mektupta bazı Müslüman grupların devlet okullarını yönetmek/ele geçirmek için gizli bir planı devreye soktukları iddia edilmiş, sonrasında bu "Truva Atı operasyonu" olarak adlandırılmıştır. Bu olayın araştırılması için normalde Eğitim Bakanlığı içerisinde bir müfettiş görevlendirilmesi gerekirken, hükümet bu olayı araştırması için bir "terörle mücadele" uzmanını görevlendirmiştir.⁶⁵ Yani Müslümanların okulları yönetmek

62 Abdurrahman Hendek, *A Comparative Study of Religious Education Policy in Turkey and England* (Doktora Tezi, University of Oxford, 2018).

63 James T. Richardson, "Update on Jehovah's Witness cases before the European Court of Human Rights: implications of a surprising partnership", *Religion, State and Society* 45/3-4 (2017).

64 Clarke - Woodhead, "A New Settlement".

65 Peter Clarke, *Report into allegations concerning Birmingham schools arising from the 'Trojan Horse' letter* (London: The Stationery Office, 2014).

ya da iddia edildiği gibi ele geçirmek istemesi bir “terör” konusu olarak değerlendirilmiştir.

Bu ve benzeri olaylar sebebiyle hükümet 2014 yılında terör ve radikalleşme ile mücadele kapsamında okullardan “Britanya değerlerini” -ki bunlar demokrasi, hukukun üstünlüğü, kişisel özgürlük ve karşılıklı saygı ve tolerans – öğretmesini istemiştir.⁶⁶ 2015 yılındaki bir kararname ile de bu değerleri öğretmek zorunlu hale gelmiştir. Ülkedeki terörle mücadelenin de yeniden düzenlendiği bu kararnamede başlıca iki tehdit unsuru belirlenmiştir: Ortadoğu'daki terör örgütleri ve aşırı sağ.⁶⁷ İşte bu düzenlemeler, özellikle temel Britanya değerlerinin öğretilmesinin zorunlu kılınması, ülkedeki muafiyet tartışmalarını da ateşlemiştir. Muafiyet hakkının kaldırılmasını isteyen birçok grup, dersin temel Britanya değerlerini öğretmede önemli bir işlevi olduğunu vurgulamıştır. Din eğitiminin terör ve radikalleşme ile mücadelede de önemli bir fonksiyon icra ettiğine de dikkat çekilmiştir.

Hatta bu dönemde sadece muafiyet hakkının kaldırılması değil, aynı zamanda dini hafta sonu okulları, başörtüsü, nikap, ev okulları gibi Müslümanlar ile ilgili diğer konular da gündeme gelmiş, bunların da yasaklanması ya da daha sıkı bir şekilde denetlenmesi tartışılmıştır.⁶⁸ Bütün bu tartışma başlıkları ise asıl hedefin Müslümanlar olduğu iddiasını gündeme getirmiştir.⁶⁹ Hatta bazı Hristiyan gruplar yeni düzenlemelerin kendilerini de olumsuz etkilediğini söylemişler; hükümetin düzenleme yaparken asıl hedefin ve asıl tehlikenin “İslam teolojisinin bir kolu” olduğunu belirtmesini istemişlerdir.⁷⁰

Kısacası, İngiltere'de muafiyet hakkının kaldırılması yönündeki tartışmalar sadece eğitimsel ve pedagojik olarak değerlendirilemeyecek bir konudur. Tartışmaların arkasında bütün çocuklara “Britanya değerlerini” benimsetme ve din eğitimi yoluyla terörle ve radikalleşme ile mücadele etme gibi daha büyük hususlar bulunmaktadır. Kuşkusuz muafiyet hakkının kaldırılmasını

66 DfE, “Promoting Fundamental British Values as part of SMSC in Schools: Departmental Advice for Maintained Schools”, erişim: 26.11.2018 https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/380595/SMSC_Guidance_Maintained_Schools.pdf.

67 HM Government, “Revised Prevent Duty Guidance for England and Wales”, erişim: 10.11.2018 https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/445977/3799_Revised_Prevent_Duty_Guidance__England_Wales_V2-Interactive.pdf.

68 Richard Adams, “Senior Ofsted Official Backs Headteacher over Hijab Ban for Under Eights”, erişim: 28.02.2019 <https://www.theguardian.com/education/2018/feb/01/ofsted-chief-backs-headteacher-over-hijab-ban-for-under-eights>.

69 Nargess Moballegghi, “The Prevent Strategy: From Violent International Terrorism to Local Religious Conservatism”, erişim: 11.10.2018 <http://www.moballegghi.com/radicalised-articles/2018/10/28/prevent>.

70 John Bingham, “Sunday Schools and Bell Ringing Groups Could Face ‘Radicalisation’ Inspections”, erişim: 28.02.2019 <https://www.telegraph.co.uk/news/religion/12046557/Sunday-schools-and-bell-ringing-groups-could-face-radicalisation-inspections.html>.

isteyen her grubun bu politikaları desteklediği söylenemez. Hatta bu gruplardan bazılarının din eğitiminin bu denli araçsallaştırılmasına da karşı oldukları bilinmektedir, ancak şu açıktır ki bu güvenlik ve terör politikaları muafiyet tartışmalarını ateşlemiş durumdadır. Bu anlamda bir bakıma ailelerin elinden muafiyet haklarının alınması, bu hakkı kullananlara karşı bir güvensizliği de içinde barındırmaktadır.

3.4. Muafiyet Hakkını Kaldırmanın Politik İmkânı

Din Eğitimi Komisyonunun 2018 raporuna göre din eğitimi paydaşlarının çoğunluğu muafiyet hakkının kaldırılması yönünde görüş bildirmiştir.⁷¹ Ancak asıl ve esas problem bu hakkın nasıl ve ne zaman kaldırılacağı hususunda kendini hissettirmektedir. Örneğin İngiltere Kilisesi'ne göre “ulusal bir din eğitimi hakkı bildirisi” yasalaştıktan sonra muafiyet hakkı kaldırılması gerekmektedir. Britanya Hümanist Birliği ve Ulusal Seküler Topluluğu'na göre ise dini okulların yapısı ve dini grupların din dersi üzerindeki etkisi yasa ile değiştirildikten sonra bu hak kaldırılmalıdır. Din eğitimi hakkında akademisyen ve kurumların yazdığı raporlara göre ise dersin isminden programına, yerel müfredatın kaldırılmasından müfredatı oluşturacak yapının değiştirilmesine kadar birçok reformdan sonra bu hak kaldırılmalıdır. Burada şu iddia edilebilir ki, hükümetin bu hakkı kaldırırken yapacağı herhangi bir reform, muafiyet hakkının kaldırılmasını isteyen gruplar arasında dahi ciddi memnuniyetsizlikler yaratacaktır. Çünkü yapılacak reformla sadece muafiyet hakkı kaldırılır ve başka bir hususa değinilmezse (dini okulların yapısı gibi), bu birçok grubu, özellikle de seküler grupları, memnun etmeyecektir. Muafiyet hakkının yanında dini okulların yapısı ve müfredatın ulusal düzeyde hazırlanması reformlara dâhil edilirse ise bu dini grupları rahatsız edecektir. Hiçbir şekilde muafiyet hakkının kaldırılmasını istemeyen grupların memnuniyetsizliği ise başka bir problem olacaktır. Bu anlamda bu konu siyasiler için “başka çıkılması zor” bir konu konumundadır; bunun içinde yakın veya orta vadede siyasilerin bu konuda adım atması uzak bir ihtimal olduğu gözlemlenmektedir.⁷²

Bu husus Eğitim Bakanı tarafından da dile getirilmiştir. Din Eğitimi Komisyonunun raporuna 2018 yılı sonlarından cevap yazan Eğitim Bakanı (*Secretary of State for Education*) Damian Hinds “şu an bu reformlara başlama zamanı değil” (*now is not the time to begin these reforms*) demiştir.⁷³ Her ne kadar

71 Commission on Religious Education, “Religion and Worldviews”, 64.

72 Hendek, *Comparative Study*, 304.

73 Religious Education Council of England and Wales, “REC Reaction to the Government Response to the Commission on RE”, erişim: 21.02.2019 <https://www.religiouseducationcouncil.org.uk/news/government-response-to-the-commission-on-re/>.

Komisyunun raporunda muafiyet hakkının kaldırılması yer almasa da, Eğitim Bakanının bu açıklamasından siyasilerin din eğitimi ile ilgili herhangi bir reformu düşünmedikleri sonucu çıkarılabilir.

3.5. Muafiyet Hakkını Kaldırmanın Hukuki İmkânı

Bu noktada incelenmesi gereken diğer bir hususta muafiyet hakkını kaldırmanın insan hakları hukuku bakımından mümkün olup olmadığıdır. Muafiyet hakkının kaldırılmasını istemeyen Din Eğitimi Komisyonu “muafiyet hakkı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 1. Protokolünün 2. Maddesi ile korunmaktadır” demiştir.⁷⁴

Aslında hiçbir uluslararası yasada “din eğitiminin olduğu yerde muafiyet hakkı da bulunması gerekir” ifadesi yer almamaktadır. Onun yerine Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin de belirttiği üzere, din eğitimi objektif, eleştirel ve çoğulcu (*objective, critical and pluralistic*) olmadığı durumlarda muafiyet hakkı gereklidir.⁷⁵ Ancak buradaki problemlerden birisi din eğitimi paydaşlarının tamamının kabul edebileceği bir objektif din eğitiminin neredeyse imkânsız olmasıdır. Zira her paydaşın kendine göre bir objektiflik algısı ve ölçütü bulunmaktadır. Yukarıda görüldüğü üzere İngiltere Kilisesi kendi okullarındaki din eğitimini herkes için din eğitimi kabul ederken, Britanya Hümanist Derneği bu eğitimi yanlı ve taraflı bulmaktadır.

Diğer bir sorun ise objektif ve eleştirel din eğitiminin herkes tarafından istenip istenmeyeceği problemidir. Örneğin Evans, bütün dinleri doğruymuş gibi öğretecek objektif bir din eğitimi dersinin birçok dindar tarafından istenmeyeceğini; bu derslerin objektifliği değil “yanlılığı” öğrettiği eleştirilerine maruz kalacağını iddia etmiştir.⁷⁶ Yine böyle bir din eğitiminin rölativizme ve sekülerleşmeye götüreceği iddia edilmiştir.⁷⁷ Aslında İngiltere'deki din eğitimi için de bu tür eleştiriler bulunmaktadır. Özellikle bazı Müslüman yazarların İngiltere din eğitimine yönelik eleştirileri dikkate değerdir.⁷⁸ Bu anlamda muafiyet hakkının kaldırılması İngiltere'deki din eğitimini “seküler bir eğitim” olarak kabul edenleri rahatsız edeceği ve haklarını mahkemelerde arayacakları açıktır.

74 Commission on Religious Education, “Religion and Worldviews”, 63.

75 ECtHR, “Case of Hasan and Eylem Zengin v. Turkey”.

76 Carolyn Evans, “Religious Education in Public Schools: An International Human Rights Perspective”, *Human Rights Law Review* 8/3 (2008): 463.

77 James Arthur - Michael Holdsworth, “The European Court of Human Rights, Secular Education and Public Schooling”, *British Journal of Educational Studies* 60/2 (2012).

78 Shaikh Abdul Mabud, “A Muslim Response to the Education Reform Act 1998”, *British Journal of Religious Education* 14/2 (1992); Yaqub Zaki, “The Teaching of Islam in Schools: A Muslim Viewpoint”, *British Journal of Religious Education* 5/1 (1982); Brenda Watson, “Secularism, Schools and Religious Education”, *Inspiring Faith in Schools : Studies in Religious Education*, ed. M. C. Felderhof v.d.ğr. (Aldershot: Ashgate, 2007).

Bir başka problem ise uluslararası hukukun “objektif, eleştirel ve çoğulcu” derken neleri kastettiklerinin çok açık olmamasıdır.⁷⁹ Objektif, eleştirel ve çoğulcu din eğitimi belirlenme ve bilme konusunda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi yargıçlarının bile ne kadar zorlandığı özellikle *Folgerø ve diğerleri - Norveç* davası karara bağlanırken ortaya çıkmıştır. Bu kararda on yedi yargıçtan dokuzu Norveç din eğitimi “objektif, eleştirel ve çoğulcu” bulmazken, sekiz tanesi bu değerlendirmeye katılmamıştır.⁸⁰ Normal şartlarda kendi inanç ve değerlerinden bağımsız olarak davayı karara bağlaması gereken yargıçların bile bir din eğitimi dersinin objektif, eleştirel ve çoğulcu olup olmadığı ile ilgili bu kadar farklı değerlendirmeler yaptığı düşünülürse, din eğitimi kendi inanç ve değerlerinden bağımsız olarak düşünmeyen dini ve seküler grupların objektif din dersi konusunda ortak bir sonuca varmalarının neredeyse imkânsız olacağını ifade etmek zorlama bir yorum olmayacaktır. Yukarıda da görüldüğü üzere, bir grup tarafından objektif görülen bir din eğitimi, başka bir grup tarafından taraflı görülmüştür.

Bunun içindir ki her ne kadar uluslararası mahkemeler din eğitimi objektif, eleştirel ve çoğulcu olduğu takdirde muafiyet hakkı gerekmemektedir şeklinde kanaat belirtse de, bazı Avrupa hukuku uzmanları muafiyet hakkının mevcudiyetinin uluslararası mahkemelerde mahkûm edilmemesinin hala etkili yolu olduğunu iddia etmişlerdir.⁸¹ Din Eğitimi Komisyonu da kısmen bu sebeple muafiyet hakkının korunması gerektiğini belirtmiştir.⁸²

Kuşkusuz muafiyet hakkı problemsiz bir hak değildir. Muafiyet hakkının varlığı din dersine zarar verebilmektedir. Yukarıda İngiltere Kilisesinin de belirttiği üzere, muafiyet hakkı din dersinin belli bir dini benimseten bir ders olduğu algısını güçlendirmektedir. Bu husus ilginç bir şekilde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından da dolaylı olarak ifade edilmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Türkiye'nin Hristiyan ve Yahudilere muafiyet hakkı tanımamasını, derslerin Hristiyan ve Yahudiler için uygun olmadığı şeklinde yorumlamıştır.⁸³

79 Eugenia Relaño, “Educational Pluralism and Freedom of Religion: Recent Decisions of the European Court of Human Rights”, *British Journal of Religious Education* 32/1 (2010): 26.

80 ECtHR, “Case Of Folgerø And Others v. Norway (Application no. 15472/02)”, erişim: 26.11.2018 <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-81356>.

81 Peter Cumper, “Religious Education in Europe in the Twenty-First Century”, *Law, Religious Freedoms and Education in Europe*, ed. M. Hunter-Henin (Farnham: Ashgate, 2011), 217; I.M. Bertini, *Freedom of Religion and State Neutrality in the Educational Environment: A Path through the Jurisprudence of the European Court of Human Rights* (Doktora Tezi, Università degli Studi di Milano-Bicocca, 2014), 140.

82 Commission on Religious Education, “Religion and Worldviews”, 67.

83 ECtHR, “Case of Hasan and Eylem Zengin v. Turkey”, paragraf 74.

Diğer derslerde bulunmayan bir muafiyet hakkının din dersinin değerini düşürdüğü, beyin yıkamanın sadece din dersinde olabileceği intibayı uyardığı şeklinde eleştiriler de bulunmaktadır.⁸⁴ Yine muafiyet hakkını kullanmanın aileler ve çocuklar için çok da kolay olmadığı yapılan çalışmalarda vurgulanmıştır.⁸⁵ Bu sebeple Britanya Hümanist Birliği muafiyet hakkının “hiçbir zaman ideal bir çözüm olmadığını” dile getirmiştir.⁸⁶ Bu anlamda muafiyet hakkının yokluğu hukuki yönden devletleri zor durumda bırakabiliyorken, sadece din eğitimi dersinde bulunması ise derse ve muafiyet hakkı kullananlara karşı zararlı sonuçlar ve kanaatler doğurabilmektedir. Bu sebeple muafiyet hakkı konusunda verilecek bir karar kolay gözükmemektedir.

Sonuç

Din eğitiminin objektif, eleştirel ve çoğulcu, yani din eğitimi terminolojisine göre herhangi bir dini benimsetmeyen ve mezhepler üstü bir ders olduğu takdirde muafiyet hakkının gerekli olmadığı uluslararası mahkemeler tarafından ortaya konan bir ilkedir. İngiltere’de de son dönemlerde din dersinin bu seviyeye ulaştığından yola çıkarak ya da bazı reformlarla bu seviyeye çıkacağı arzulanarak muafiyet hakkının kaldırılmasına yönelik kampanyalar artmıştır.

Ancak yapılan bu çalışma ortaya koymaktadır ki istenen reformlar gruptan gruba değişmektedir. İngiliz hükümetinin yapacağı herhangi bir reformun kime göre ve nasıl yapılacağı, reformun içine ulusal müfredatın katılıp katılmayacağı, dini okulların yapısına dokunulup dokunulmayacağı, müfredat hazırlayacak grupların tekrar dizayn edilip edilmeyeceği soru işaretleri olarak durmaktadır. Ayrıca bu tartışmaların herkese “Britanya değerlerini” benimsetmek, terörün ve radikalleşmenin önüne geçmek gibi hedeflerle birlikte yürütülmesi burada bir hedefin de farklı düşünen ve devletin öğrettiği din eğitimi almak istemeyen “diğerlerinin” okullardaki seçeneklerinin daraltılması olarak da okunabilmektedir.⁸⁷

Muafiyet hakkının kaldırılmasının İnsan Hakları hukuku gereği ne kadar mümkün olup olmadığı ayrı bir soru işareti olarak durmaktadır. Her ne kadar din eğitiminin objektif, eleştirel ve çoğulcu olduğu takdirde muafiyet hakkına

84 Hendek, *Comparative Study*, 332-335; John Martin Hull, “Editorial: Religious Education and the National Curriculum”, *British Journal of Religious Education* 18/3 (1996): 131.

85 Norman Richardson v.dğr., “Opting Out or Opting In? Conscience Clauses, Minority Belief Communities and the Possibility of Inclusive Religious Education in Northern Ireland”, *British Journal of Religious Education* 35/3 (2013); Alison Mawhinney v.dğr., *Opting Out of Religious Education: The Views of Young People from Minority Belief Backgrounds* (Belfast: Queen’s University Belfast, 2010).

86 British Humanist Association, “Religion in Schools”.

87 Benzer tartışmalar için bk. Abdallah Thomson, “What the Tory Government Calls “Integration” is Muslim Disintegration”, erişim: 28.02.2019 <https://www.islam21c.com/politics/what-the-tory-government-calls-integration-is-muslim-disintegration/>.

gerek olmadığı gibi anlayış uluslararası mahkemeler ve yasalarca benimsenmiş olsa da, böyle bir din eğitiminin nasıl ve kime göre belirleneceği, böyle bir din eğitiminin herkesi memnun edip etmeyeceği problemleri nedeniyle, muafiyet hakkının hala din ve inanç hürriyetini koruma konusunda en etkili yöntem olduğu düşünülmektedir.

İngiltere'deki bu tartışmaların dikkatlice izlenmesi ülkemiz açısından da faydalı olacaktır. Her ne kadar iki ülkenin şartları ve kültürleri farklı olsa da din eğitiminin objektif ve çoğulcu olup olmadığı ve bu sebeple de muafiyet hakkının gerekip gerekmediği her iki ülke için de mesele olarak durmaktadır. İngiltere'deki tartışmalardan bu konularda kesin bir yargıya ulaşmanın zorluğu ortaya çıkmaktadır. İngiltere'de bu konuda hazırlanmış en kapsamlı rapor "istemeyerek" de olsa muafiyet hakkının korunması gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Rapor bu sonuca konunun hukuki boyutunu, din eğitimi paydaşlarının görüşlerini ve İngiltere'nin çoklu eğitim sistemini hesaba katarak ulaşmıştır. Ülkemizde de böyle geniş kapsamlı rapor çalışmaları ile hem konunun hukuki boyutu hem de ülkemizin şartları ve eğitim sistemi hesaba katılarak bir karara varılması faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Adams, Richard. "Senior Ofsted Official Backs Headteacher over Hijab Ban for Under Eights". Erişim: 28.02.2019 <https://www.theguardian.com/education/2018/feb/01/ofsted-chief-backs-headteacher-over-hijab-ban-for-under-eights>.
- Arthur, James - Holdsworth, Michael. "The European Court of Human Rights, Secular Education and Public Schooling". *British Journal of Educational Studies* 60/2 (2012): 129-149. <https://doi.org/10.1080/00071005.2012.661402>.
- BBC. "National Association of Head Teachers joins TUC". Erişim: 20.02.2019 <https://www.bbc.com/news/education-29757260>.
- Bertini, I.M. *Freedom of Religion and State Neutrality in the Educational Environment: A Path through the Jurisprudence of the European Court of Human Rights*. Doktora Tezi, Università degli Studi di Milano-Bicocca, 2014.
- Bingham, John. "Sunday Schools and Bell Ringing Groups Could Face 'Radicalisation' Inspections". Erişim: 28.02.2019 <https://www.telegraph.co.uk/news/religion/12046557/Sunday-schools-and-bell-ringing-groups-could-face-radicalisation-inspections.html>.
- British Humanist Association. "Our Education Policy". Erişim: 10.10.2018 <https://humanism.org.uk/education/education-policy/>.
- British Humanist Association. "Religion in Schools: A Guide for Non-Religious Parents and Young People in England and Wales". Erişim: 06.11.2018 <https://humanism.org.uk/wp-content/uploads/2017-04-19-BHA-guide-for-non-religious-parents.pdf>.
- Chadwick, Priscilla. *Shifting Alliances: Church and State in English Education*. London: Cassell, 1997.

- Clarke, Charles - Woodhead, Linda. "A New Settlement Revised: Religion and Belief in Schools". Erişim: 28.11.2018 <http://faithdebates.org.uk/wp-content/uploads/2018/07/Clarke-Woodhead-A-New-Settlement-Revised.pdf>.
- Clarke, Charles - Woodhead, Linda. "A New Settlement: Religion and Belief in Schools". Erişim: 26.11.2018 <http://faithdebates.org.uk/wp-content/uploads/2015/06/A-New-Settlement-for-Religion-and-Belief-in-schools.pdf>.
- Clarke, Peter. *Report into allegations concerning Birmingham schools arising from the 'Trojan Horse' letter*. London: The Stationery Office, 2014.
- Commission on Religion and Belief in British Public Life. *Living with Difference: Community, Diversity and the Common Good*. Cambridge: The Woolf Institute, 2015.
- Commission on Religious Education. "Interim Report: Religious Education for All". Erişim: 03.11.2018 <http://www.commissiononre.org.uk/wp-content/uploads/2017/09/Commission-on-Religious-Education-Interim-Report-2017.pdf>.
- Commission on Religious Education. "Religion and Worldviews: The Way Forward A National Plan for RE". Erişim: 26.11.2018 <https://www.commissiononre.org.uk/wp-content/uploads/2018/09/Final-Report-of-the-Commission-on-RE.pdf>.
- Cooling, Trevor. "Commission on Religious Education". Erişim: 21.02.2019 2016. <http://religiouseducationcouncil.org.uk/about/chairs-blog/2016-11-03/commission-on-religious-education>.
- Cumper, Peter. "Religious Education in Europe in the Twenty-First Century". *Law, Religious Freedoms and Education in Europe*. Ed. M. Hunter-Henin. 207-227. Farnham: Ashgate, 2011.
- Cush, Denise. "Policy and Implementation: Local, Regional, National, International, Global". *British Journal of Religious Education* 38/3 (2016): 224-228.
- DCSF. *Religious Education in English Schools: Non-Statutory Guidance 2010*. Nottingham: Department for Children, Schools and Families, 2010.
- DfE. "Promoting Fundamental British Values as part of SMSC in Schools: Departmental Advice for Maintained Schools". Erişim: 26.11.2018 https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/380595/SMSC_Guidance_Maintained_Schools.pdf.
- Dinham, Adam - Shaw, Martha. "RE for REal: The Future of Teaching and Learning about Religion and Belief". Erişim: 31.10.2018 <https://www.gold.ac.uk/media/documents-by-section/departments/research-centres-and-units/research-units/faiths-and-civil-society/REforREal-web-b.pdf>.
- ECtHR. "Case Of Folgerø And Others v. Norway (Application no. 15472/02)". Erişim: 26.11.2018 <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-81356>.
- ECtHR. "Case of Hasan and Eylem Zengin v. Turkey (Application no. 1448/04)". Erişim: 26.11.2018 <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-82580>.
- ECtHR. "Case of Mansur Yalçın and Others v. Turkey (Application no. 21163/11)". Erişim: 26.11.2018 <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx?i=003-4868983-5948734>.
- Espinoza, Javier. "Head Teachers Argue Parents Should Be Stripped of Right to Take Children Out of Religious Education". Erişim: 26.11.2018

- <http://www.telegraph.co.uk/education/2016/05/01/head-teachers-to-argue-parents-should-be-stripped-of-right-to-ta/>.
- Evans, Carolyn. “Religious Education in Public Schools: An International Human Rights Perspective”. *Human Rights Law Review* 8/3 (2008): 449-473. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngn020>.
- Guest, Mathew - Olson, Elizabeth - Wolffe, John. “Christianity: Loss of Monopoly”. *Religion and Change in Modern Britain*. Ed. Linda Woodhead - Rebecca Catto. 57-78. Abingdon: Routledge, 2012.
- Hannafin, Sarah. “Children Shouldn’t Be Able to Skip RE”. Erişim: 21.02.2019 <https://schoolsweek.co.uk/children-shouldnt-be-able-to-skip-re/>.
- Hendek, Abdurrahman. *A Comparative Study of Religious Education Policy in Turkey and England*. Doktora Tezi, University of Oxford, 2018.
- HM Government. “Revised Prevent Duty Guidance for England and Wales”. Erişim: 10.11.2018 https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/445977/3799_Revised_Prevent_Duty_Guidance__England_Wales_V2-Interactive.pdf.
- Holloway, Derek. “Not just an optional extra –RE that prepares children for life in the 21st Century”. Erişim: 05.11.2018 <https://www.facebook.com/notes/church-of-england/not-just-an-optional-extra-re-that-prepares-children-for-life-in-the-21st-centur/10154801665363143/>.
- Hull, John Martin. “Editorial: Religious Education and the National Curriculum”. *British Journal of Religious Education* 18/3 (1996): 130-132. <https://doi.org/10.1080/0141620960180301>.
- Jackson, Robert. “Religious Education in England: The Story to 2013”. *Pedagogiek* 33/2 (2013): 119-135. <https://doi.org/10.5117/PED2013.2.JACK>.
- Kaymakcan, Recep. *Günümüz İngiltere’inde Din Eğitimi*. İstanbul: DEM, 2004.
- Long, Robert. “Religious Education in Schools (England)”. Erişim: 31.10.2018 <http://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/CBP-7167#fullreport>.
- Long, Robert - Bolton, Paul. “Faith Schools in England: FAQs”. Erişim: 25.02.2019 <http://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/SN06972#fullreport>.
- Louden, Lois M. R. “The Conscience Clause in Religious Education and Collective Worship: Conscientious Objection or Curriculum Choice?”. *British Journal of Religious Education* 26/3 (2004): 273-284. <https://doi.org/10.1080/0141620042000232328>.
- Lundie, David. “Religious Education and the Right of Withdrawal”. Erişim: 26.11.2018 <https://davidlundie.files.wordpress.com/2018/04/report-on-re-opt-out-wcover.pdf>.
- Mabud, Shaikh Abdul. “A Muslim Response to the Education Reform Act 1998”. *British Journal of Religious Education* 14/2 (1992): 74-98. <https://doi.org/10.1080/0141620920140205>.
- Mawhinney, Alison v.dğr. *Opting Out of Religious Education: The Views of Young People from Minority Belief Backgrounds* Belfast: Queen’s University Belfast, 2010.

- Moballegghi, Nargess. "The Prevent Strategy: From Violent International Terrorism to Local Religious Conservatism". Erişim: 11.10.2018 <http://www.moballegghi.com/radicalised-articles/2018/10/28/prevent>.
- Muslim Council of Britain. *Towards Greater Understanding: Meeting the Needs of Muslim Pupils in State Schools*. London: Muslim Council of Britain, 2007.
- National Association of Head Teachers. "Parents Should Not Have the Right to Remove Children from Religious Education, Say School Leaders". Erişim: 21.02.2019 <https://www.naht.org.uk/news-and-opinion/press-room/parents-should-not-have-the-right-to-remove-children-from-religious-education-say-school-leaders/>.
- National Association of Head Teachers. "School Leaders Respond to Recommended Changes to Religious Education". Erişim: 21.02.2019 <https://www.naht.org.uk/news-and-opinion/press-room/naht-responds-to-recommended-changes-to-religious-education/>.
- National Association of Teachers of Religious Education. "Extended NATRE Response to the Commission Report". Erişim: 21.02.2019 <https://www.natre.org.uk/news/latest-news/extended-natre-response-to-the-commission-report/>.
- National Association of Teachers of Religious Education - National Association of Head Teachers. "Guidance: Dealing with Withdrawal from RE". Erişim: 21.02.2019 https://www.natre.org.uk/uploads/Free%20Resources/18-15676_NAHT%20RE%20withdrawal%20document_final.pdf.
- National Secular Society. "Pupils Should Have the Same Entitlement to Religion and Belief Education - NSS tells RE Commission". Erişim: 26.11.2018 <http://www.secularism.org.uk/news/2017/02/pupils-should-have-the-same-entitlement-to-religion-and-belief-education---nss-tells-re-commission>.
- National Secular Society. "Religious Education". Erişim: 26.11.2018 <http://www.secularism.org.uk/uploads/religious-education-briefing-paper.pdf>.
- National Secular Society. "Religious Education Must be Reformed before Ending Parental Opt-out". Erişim: 26.11.2018 <http://www.secularism.org.uk/news/2016/05/nss--religious-education-must-be-reformed-before-ending-parental-opt-out>.
- Office for National Statistics. "Religion in England and Wales 2011". Erişim: 25.02.2019 <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/culturalidentity/religion/articles/religioninenglandandwales2011/2012-12-11>.
- Ofsted. *Religious Education: Realising the Potential*. Manchester: Ofsted, 2013.
- Parliament, U.K. *School Standards and Framework Act 1998 Chapter 31*. London: The Stationery Office, 1998.
- Relaño, Eugenia. "Educational Pluralism and Freedom of Religion: Recent Decisions of the European Court of Human Rights". *British Journal of Religious Education* 32/1 (2010): 19-29. <https://doi.org/10.1080/01416200903332049>.
- Religious Education Council of England and Wales. "Our Members". Erişim: 21.02.2019 <https://www.religiouseducationcouncil.org.uk/about/our-members/>.
- Religious Education Council of England and Wales. "REC Reaction to the Government Response to the Commission on RE". Erişim: 21.02.2019

- <https://www.religiouseducationcouncil.org.uk/news/government-response-to-the-commission-on-re/>.
- Richardson, James T. “Update on Jehovah’s Witness cases before the European Court of Human Rights: implications of a surprising partnership”. *Religion, State and Society* 45/3-4 (2017): 232-248. <https://doi.org/10.1080/09637494.2017.1389131>.
- Richardson, Norman v.dğr. “Opting Out or Opting In? Conscience Clauses, Minority Belief Communities and the Possibility of Inclusive Religious Education in Northern Ireland”. *British Journal of Religious Education* 35/3 (2013): 236-250. <https://doi.org/10.1080/01416200.2012.750595>.
- Smalley, Paul. “Withdrawal from RE and Collective Worship in one English LA”. Erişim: 26.11.2018 <http://www.nasacre.org.uk/file/nasacre/1-147-withdrawal-from-re-and-collective-worship-in-one-english-la.pdf>.
- Smart, Ninian. “What is truth in RE?”. *Learning for Living* 10/1 (1970): 13-15. <https://doi.org/10.1080/00239707008556876>.
- Thomson, Abdallah. “What the Tory Government Calls “Integration” is Muslim Disintegration”. Erişim: 28.02.2019 <https://www.islam21c.com/politics/what-the-tory-government-calls-integration-is-muslim-disintegration/>.
- U.K. Parliament. *Education Reform Act 1988 Chapter 40*. London: The Stationery Office, 1988.
- U.K. Parliament. *Elementary Education Act 1870 Chapter 75*. London: The Stationery Office, 1870.
- Watson, Brenda. “Secularism, Schools and Religious Education”. *Inspiring Faith in Schools : Studies in Religious Education*. Ed. M. C. Felderhof - P. Thompson - D. Torevell. 3-15. Aldershot: Ashgate, 2007.
- Whittaker, Freddie. “Heads Back CofE Call to Ban Parents Withdrawing Children from RE”. Erişim: 06.11.2018 <https://schoolsweek.co.uk/heads-back-cofe-call-to-ban-parents-withdrawing-children-from-re/>.
- Zaki, Yaqub. “The Teaching of Islam in Schools: A Muslim Viewpoint”. *British Journal of Religious Education* 5/1 (1982): 33-38. <https://doi.org/10.1080/0141620820050108>.

Debates Over the Right to Withdraw from Religious Education in England

(Extended Abstract)

Religious education as a separate subject is taught in state schools in most European countries, but where religious education compulsory there is also a route by which children can withdraw from religious education. Religious education is a mandatory subject in primary and secondary state schools in England too, but at the same time children can be withdrawn from religious education by their parents or by their own choice after their 18th birthday. There is no obligation to give a reason to withdraw from religious education wholly or partially. However, this right has recently become a matter of debate. As the right of withdrawal is a contentious issue in Turkey, the article explores the debates in England to see how these debates are taken place in other countries. Reports and news about these debates and recent reports on religious education were analysed.

There is diversity in English school system and therefore the model of religious education mainly depends on the character and type of the school. Some schools must follow locally agreed syllabuses which are mainly non-denominational and non-confessional, but there are also schools with a religious character, some of which can form and determine the model of religious education they taught. It means that it is possible to find different religious education models in state schools in England and this is related to the debates over the right of withdrawal.

It is observed that the calls for the end of the right of withdrawal have increased since 2014. Some groups such as National Association of Head Teachers demand removal of the right of withdrawal immediately, but other groups like the Church of England and British Humanist Association expect some reforms in religious education before the removal. However, there are also some groups and reports, which seem to support the preservation of right of withdrawal. For example, Commission on Religious Education, which published the most extensive report on religious education in recent years in England, opted for the preservation of the right of withdrawal, on the grounds that due to diverse education system in England there is no guarantee that every school curriculum would be sufficiently objective, critical and pluralistic to justify ending the right of withdrawal. The Commission also claimed that the right of withdrawal is protected by the European Convention on Human Rights.

The context within which these debates occur in England is considered in this article. It can be argued that the debates over the right of withdrawal do not exist in a vacuum. Terrorism and allegations like Islamic plot to take over schools and subsequent introduction of basic British values have fuelled these debates. In this sense, the debates over right of withdrawal are not only about

pedagogy and religious education model, but also about politics, security and how to manage diversity. One can argue that these debates indicate mistrust of those who withdraw their children from religious education.

The question of whether it is possible to abolish the right of withdrawal from practical, political and human rights' point of view is also discussed. As stated earlier some groups demand reforms in religious education before the end of the right of withdrawal, but there is no consensus among them on how and to what end religious education should be reformed. Moreover, there seems no political will to abolish the right of withdrawal due to sensitivity of the issue. Ending the right of withdrawal will also probably have practical and legal consequences, because, even though supranational courts and recommendations state that there is no need for the right of withdrawal if religious education provided is objective, critical and pluralistic, it seems extremely difficult to convince all the stakeholders on this matter and some legal experts stress that an appropriate right of withdrawal is still the singly most effective vehicle by which the States might avoid the charge of indoctrination before supranational courts.

The debates over the right of withdrawal in England shows how difficult to manage right of withdrawal from religious education. As some stakeholders in England claim, the right of withdrawal is not an ideal solution, but its abolition would create practical, political and legal difficulties. Therefore, the Commission on Religious Education "reluctantly" recommended retaining the right of withdrawal, after considering views of stakeholders, national education system and international human rights law. In Turkey, too, an extensive report on the right of withdrawal can be commissioned to explore and consider the views of religious education stakeholders, national education system and international human rights law.